

DOI: <https://doi.org/10.35546/kntu2308-8834/2020.1.32>

УДК 351/354: 332.1

Губа Марина Ігорівна

доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонського національного технічного університету,
кандидат економічних наук, доцент

Карташова Ольга Григорівна

доцент кафедри публічного управління та адміністрування
ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»,
кандидат економічних наук

Оленковська Лариса Павлівна

доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонського національного технічного університету,
кандидат наук з державного управління, доцент

СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК У СИСТЕМІ РЕФОРМУВАННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Розвиток сільських територій охоплює певне коло суспільних відносин, що становлять єдину систему державотворення. Реформа децентралізації владних повноважень в Україні створила передумови для самостійного розвитку територій. Недостатньо дослідженим залишаються питання впливу децентралізації на розвиток сільських територій, які потребують поглибленого розкриття змісту державної політики та визначення шляхів мінімізування властивих їй ризиків при реалізації. Метою дослідження є визначення впливу децентралізації на сільський розвиток та узагальнення світового досвіду для адаптації його в Україні. У науковому обігу використання поняття «сільський розвиток» більш динамічно прив'язує прогрес сільських територій до людського чинника та сільського середовища. Досвід упровадження САП ЕС свідчить, що перехід до політики сільського розвитку є відповіддю на зростаючий зовнішній тиск на сільські громади, який чинить глобалізація й конкуренція за природні ресурси як усередині країн, так і ззовні. Сьогодні зростає консенсус щодо того, що сільський сектор відіграє вирішальну роль у досягненні цілей продовольчої безпеки, подоланні бідності та посилення управління природними ресурсами, розвитку регіонів взагалі. Є очевидним, що децентралізація може підвищити ефективність дій, спрямованих на сільський розвиток. Для результативних змін потрібно створити інституційний механізм, щоб дозволити трансформувати цей консенсус у сталий сільський розвиток. Для цього децентралізація має бути загальним процесом, що охоплює всі форми публічного управління. Політика управління ризиками, пов'язаними з децентралізацією, має включати оцінювання поточних процесів та сприяти розробленню більш адекватної моделі перетворення децентралізації на інструмент сільського розвитку. Саме з огляду на ці ризики є очевидною потребою докладати особливих зусиль для створення та зміцнення асоціацій, які представляють усе сільське населення і роль яких мала б слугувати ланкою для діалогу між державою та іншими партнерами з питань сільського розвитку.

Ключові слова: сільський розвиток, децентралізація, ризики децентралізації, державна політика.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах реформи адміністративно-територіального устрою та децентралізації влади в Україні особливої актуальності набуває проблема сільського розвитку, оскільки на сільських територіях реалізуються соціально-економічні інтереси 30,6 % населення країни, задовольняються їх матеріальні та духовні потреби, створюються відповідні умови життєдіяльності та формуються відносини суспільства і людини [1]. З іншого боку, на сільських територіях формується 12,0% ВВП, 43,6% експорту, 31,1% робочих місць [2; 3].

Тому розвиток сільських територій охоплює певне коло суспільних відносин, що становлять єдину систему державотворення. Сучасний розвиток аграрного сектору України, здебільшого орієнтований на укрупнення суб'єктів господарювання, є підґрунтям сільської економіки. Незважаючи на позитивні тенденції зростання сільськогосподарського виробництва, у полі зору державної політики залишаються проблеми загострення соціально-економічного розвитку територій, які характеризуються високим рівнем безробіття, низькою інвестиційною активністю суб'єктів господарювання, демографічним спадом та низькою проблем соціального характеру. Базовим чинником зниження спроможності сільських громад, а саме неналежного забезпечення соціальних та екологічних сфер сільського життя, є суттєвий розрив між можливостями органів місцевої влади та розвитком сільського виробництва. Реформа децентралізації владних повноважень в Україні створила передумови для самостійного розвитку територій. Водночас недостатній рівень сформованості таких відносин висуває потребу їх теоретико-методологічного обґрунтування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовні дослідження різних аспектів політики децентралізації в контексті сільського розвитку містяться у працях таких зарубіжних науковців, як J.Braun, U. Grote,

N.Akpan, M.Ahmad¹, N. Abu Talib¹, P. Karanikolas, S.Hadjipanteli. Проблематика розвитку сільських територій в умовах здійснення економіко-політичних трансформацій розглядається у працях вітчизняних учених О. Бородіної, І. Прокопи, О. Попової, Л. Газуда, В. Ерфан, О. Гуторова, М. Плотнікової та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас недостатньо дослідженими залишаються питання впливу децентралізації на розвиток сільських територій, які потребують поглибленого розкриття змісту державної політики та визначення шляхів мінімізування властивих їй ризиків у реалізації.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є визначення впливу децентралізації на сільський розвиток та узагальнення світового досвіду для адаптації його в Україні.

Виклад основного матеріалу. Демократичні зміни, які відбуваються в нашому суспільстві, а також упровадження політики структурної перебудови економічної та територіально-адміністративного устрою дали новий імпульс децентралізації влади, що створило можливості для сільського розвитку, зокрема розвитку сільських територій. У науковому обігу поняття «сільський розвиток», «сільські території» частіше використовуються представниками різних наукових шкіл і напрямків як тотожні. Але слід зазначити, що в дослідженнях вітчизняних науковців О. Бородіної, І. Прокопи [4], Л. Газуда [5], М. Кононенко [6] підґрунтям використання поняття «сільський розвиток» є прив'язка прогресу сільських територій до людського чинника та сільського середовища. Отже, сільський розвиток – це процес розширеного відтворення сільських територій, що забезпечується за рахунок гармонійного зростання економічної, соціальної та екологічної сфери з метою підвищення якості життя та добробуту сільського населення і громад, диверсифікації сільської економіки на основі використання місцевих ресурсів,

продуктивної зайнятості, соціальної захищеності, інфраструктурного розвитку сільської території та покращення середовища життєдіяльності сільського населення, збереження ландшафтів та біологічного різноманіття.

Також є важливим, що в міжнародній документації сільське господарство розглядається в поєднанні з сільським розвитком. Так, у Порядку денному на XXI ст., схваленому на Конференції ООН 1992 р., окремий розділ стосується «Сприяння сталому розвитку сільського господарства та сільському розвитку». У Порядку денному у сфері сталого розвитку на період до 2030 р., схваленому у вересні 2015 р., поставлено завдання до 2030 р. подвоїти продуктивність сільського господарства й доходи малих виробників, зокрема через забезпечення гарантованого й рівного доступу до землі, інших виробничих ресурсів і чинників сільськогосподарського виробництва, знань, фінансових послуг, ринків і можливостей для збільшення доданої вартості й зайнятості в несільськогосподарських секторах.

Основними засадами сучасної Спільної аграрної політики (САП) ЄС, поряд із суто галузевими орієнтирами (забезпеченням конкурентоспроможності), визнається напрямок розвитку, який часто називають «другим стовпом» сільського господарства, що допомагає сільським районам ЄС вирішувати широкий спектр економічних, екологічних та соціальних викликів 21 століття і доповнює систему прямих платежів фермерам та заходи щодо управління ринками сільського господарства (так званий «перший стовп»). Треба зазначити, що починаючи з 1956 року незмінно впродовж більш як 30 років, тобто на початкових етапах, у рамках САП ЄС домінували галузеві підходи, що були сконцентровані виключно на регулюванні агропромислового комплексу та рибної промисловості через гарантування закупівельних цін для виробників аграрної продукції та підтримки стабільного рівня доходів

суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Реагуючи на актуальні економічні, технологічні, політичні виклики, політика країн-членів Європейського Союзу на більш пізніх етапах була значно розширена, охопивши проблематику розвитку сільських територій, безпеки продовольчих продуктів, екологічного розвитку, вносила корективи в поточну аграрну політику та змінювала поточні пріоритети залежно від актуалізації аграрної проблематики [7]. Досвід упровадження САП ЕС свідчить, що перехід до політики сільського розвитку є відповіддю на зростаючий зовнішній тиск на сільські громади, який чинить глобалізація й конкуренція за природні ресурси як усередині країн, так і ззовні. Для досягнення цілей сільського розвитку суб'єкти господарювання на сільських територіях і сільські мешканці можуть застосовувати нові стратегії, які базуються на мобілізації та взаємопоєднанні різних сфер сільського життя.

Процес децентралізації рішень сільської політики є безперервним процесом з істотними наслідками на інституційному, адміністративному й політичному рівні. Інтерес суспільства в питанні децентралізації включає в себе безліч політичних рішень галузей, зокрема політики в галузі сільського розвитку. Явище децентралізації має суперечливу природу та перебуває на різному рівні в системах державного управління різних держав. Цьому сприяє низка чинників, які можна звести до таких груп: політичні (зміни в підходах до здійснення політики в контексті визначення ролі місцевих громад та органів місцевого самоуправління), глобальні (зміни в технологіях управління та глобальна інтеграція), економічні (зменшення впливу з боку державних органів управління та підвищення рівня економічної свободи).

Починаючи з 2014 року в рамках заходів реформи децентралізації в Україні відбулися відчутні зрушення в територіальній, адміністративній та фінансовій площині. Громади, які скористалися процедурою

добровільного об'єднання, отримали значні повноваження та ресурси і в більшості демонструють досягнення в розбудові транспортної та соціальної інфраструктури, наданні адміністративних послуг, оптимізації витрат. Відповідно до результатів соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології 2019 року 40% респондентів бачать покращення у своїх населених пунктах у сфері ремонту та утримання доріг, 38% – у сфері благоустрою, 23% – у сфері надання адміністративних послуг, відповідно фіксується 16%, 13,5%, 17% тих, які стверджують, що стало гірше [8]. Аналогічні дослідження оремо в сільських громадах не проводилися, але, враховуючи динаміку створення об'єднаних територіальних громад на території сільської місцевості, можна припустити, що відсоток населення, яке критично сприймає результати реформи децентралізації саме на сільських територіях, є більш високим. Спірні питання викликають можливі результати у сфері охорони здоров'я, освіти, надання інших соціальних послуг.

Серед невирішених питань є переформатування місцевих державних адміністрацій з переданням значної частки їхніх повноважень органам місцевого самоврядування. Разом із переданням окремих функцій від інших державних органів і, відповідно, ресурсів цей крок може суттєво збільшити частку витрат місцевих бюджетів у зведеному бюджеті (поширений критерій «децентралізованості»), перетворивши Україну в одну з найбільш децентралізованих держав. Для порівняння, сьогодні цей показник складає 32% при середньосвітовому 24%, а серед держав-членів Організації економічного співробітництва та розвитку (об'єднує 34 країни, більшість із яких мають високий дохід громадян та індекс людського розвитку і розглядаються як розвинені) – 40%. Такі реформи неодмінно мають урахувувати властиві ризики як децентралізації загалом, так і вітчизняних умов її реалізації зокрема. Політика управління ризиками, пов'язаними з децентралізацією, має включати оцінку поточних процесів

та сприяти розробленню більш адекватної моделі перетворення децентралізації на інструмент сільського розвитку. До основних ризиків децентралізації можна віднести такі:

1. Заміна регулювання, орієнтованого на пропозицію, на регулювання, орієнтоване на попит. Політика централізації була повністю орієнтована на пропозиції, складалася із загальної стратегії розвитку, розробленої центральними органами влади, і не завжди враховувала місцеві потреби. Ця політика не адаптувала свої інструменти до конкретних проблем кожного регіону чи кожної соціальної групи. Ризик змін політики пов'язаний із дерегулюванням та втратою загального цілісного уявлення на визначення стратегій розвитку сільської місцевості. Держава не має самоусуватись від виконання функцій на місцях, а надавати методичну допомогу і здійснювати нагляд за місцевим самоврядуванням, особливо щодо делегованих повноважень. Також законодавче регулювання місцевих виборів і структури органів місцевого самоврядування мусить забезпечувати їх прозорість, підзвітність і збалансованість.

2. Послаблення здатності держави перерозподіляти доходи й багатство, тобто зменшувати економічну нерівність. Стратегії розвитку, орієнтовані на місцевий рівень, незважаючи на те, що ґрунтуються на усвідомленні місцевих проблем, можуть бути не узгодженими з регіональної та національної точки зору. Здійснення цієї функції місцевими ресурсами може бути несправедливим через відмінності між багатими й бідними регіонами. Формальна участь державного та регіонального втручання може стати перешкодою реформених змін. Регіональна нерівність не зникає в ході економічного розвитку держави або реалізації заходів, спрямованих проти нерівності між індивідами. Тому симетричність у доступі до інформації є умовою координації діяльності. Патерналістська спадщина може призвести до зменшення форм підтримки.

Патерналістський підхід передбачав, що сільське населення не може ефективно використовувати інституції ринку, оскільки вони не мають можливостей і ресурсів для вирішення власних проблем. Якщо передання функцій місцевим суб'єктам не відбудеться через передання достатньої кількості повноважень і ресурсів, децентралізація призведе до зменшення служб підтримки для сільськогосподарських одиниць малого й середнього розміру, посилення поляризації між різними типами виробників і розриву між комерційними фермерами та селянськими фермерами.

3. Зменшення ефективності управління порівняно з централізованою державною вертикаллю, адже основний аргумент передання влади на нижчий рівень, відповідно до якого самостійне розпорядження ресурсами здатне ефективніше задовольняти специфічні потреби місцевих жителів, має вразливе місце. За децентралізації також втрачається позитивний економічний ефект від масштабу – явища, коли при збільшенні розмірів організації і кількості продукції, що випускається, витрати на одиницю продукції зменшуються. Передання публічних послуг під управління і відповідальність місцевої влади зазвичай означає появу відмінностей у їх наданні в різних територіальних утвореннях, що створює додаткові витрати як для надавачів, так і для отримувачів. Наукові дослідження впливу децентралізації на ефективність управління в державі доводять, що чим більша частка публічних видатків здійснюється через місцеві бюджети, тим вище місце держави в рейтингу якості урядування. При співставленні індикаторів Світового банку щодо якості урядування в більш як двохстах державах світу зі статистикою Міжнародного валютного фонду щодо рівня фіскальної децентралізації (закріплення за субнаціональними одиницями певних доходів та/або видатків) дослідники встановили їх значний позитивний взаємозв'язок [9]. Тобто кращий розподіл ресурсів залежності від потреб жителів, а також конкуренція між територіальними одиницями дійсно сприятливо впливають на економічну

ефективність. Однак коли в ході дослідження формулу доповнили індикатором рівня політичної децентралізації (виборність чиновників або суттєвий вплив місцевих жителів на їх призначення), а особливо автономії чи федералізації, то вказаний вище ефект нівелювався, що можна пояснити збільшенням впливу місцевих інтересів. Цей висновок особливо актуальний у контексті об'єднання територіальних громад і формування «великих» районів.

4. Монополізація локальних інтересів може призвести до зловживання владою на локальному рівні, що призводить до проявів корупції. Наближеність представників влади до локальних груп інтересів, неформальність відносин, залежність службовців від політиків, велика дискреція в ухваленні рішень, відсутність або слабкість місцевих засобів масової інформації можуть бути чинниками, що сприяють поширенню корупції на субнаціональному рівні. З іншого боку, емпіричні дослідження стверджують про негативний зв'язок між децентралізацією та корупцією: зіставивши відповідні індекси 59 країн, дослідники встановили, що чим більша частка місцевих видатків у сукупному бюджеті, тим нижчим є рівень корупції [10].

5. Інституційна жорсткість і темп децентралізації. Недотримання визначених темпів реформених змін може знехтувати їх прогнозовані результати. Тому виконання плану заходів має здійснюватися узгоджено з дотриманням строків їх виконання.

6. Зменшення макроекономічної стабільності. Передання ресурсів і повноважень на субнаціональний рівень обмежує засоби центральної влади або навіть призводить до протидії її політиці. Тому реформи в частині фіскальної децентралізації мають обов'язково супроводжуватись посиленням контролю і відповідальності місцевого самоврядування. У цьому аспекті корисним може бути, наприклад, досвід Німеччини, де органи адміністративного нагляду перевіряють проекти місцевих бюджетів

щодо їх збалансованості та достатності фінансування делегованих повноважень.

Отже, усвідомлення властивих децентралізації ризиків, створення запобіжників і належний контроль дозволять не лише скористатися всіма перевагами нової організації публічної влади в державі, а й створити потрібний фундамент для сільського розвитку.

Висновки з даного дослідження. Сьогодні зростає консенсус щодо того, що сільський сектор відіграє вирішальну роль у досягненні цілей продовольчої безпеки, подоланні бідності та посилення управління природними ресурсами, розвитку регіонів взагалі. Є очевидним, що децентралізація може підвищити ефективність дій, спрямованих на сільський розвиток. Для результативних змін потрібно створити інституційний механізм, щоб дозволити трансформувати цей консенсус у сталий сільський розвиток. Для цього децентралізація має бути загальним процесом, що охоплює всі форми публічного управління. Важливим викликом сьогодення для децентралізації є усвідомлення ролі громадськості, місцевих ініціатив у процесах інтеграції цих ініціатив для формування цілого. Диференціація, регіоналізація та зміцнення проміжних асоціацій можуть допомогти вирішити це завдання. Таким чином, перехід від філософії пропозиції до філософії попиту може бути досягнутий через імпульс бенефіціарів політики; якщо децентралізація не створює вакуумів, і шляхом формування глобальної, узгодженої стратегії участі, яка включає філософію спеціалізації виробництва, технологічної модернізації та створення порівняльних переваг і яка не дає користі лише найсильнішим, найкращим чином організованим агентам. Тому пропонується створити новий альянс для сталого, життєздатного й загальнодоступного розвитку сільського господарства, в якому сільське населення відіграє повну роль у «розширенні сільських ринків». Таке підґрунтя дозволяє перейти від соціального підходу до розвитку сільської місцевості, до політики

виявлення й ефективного використання прибуткової, виробничої діяльності, що є не лише сільськогосподарською, у сільській місцевості. Таким чином, одним із пріоритетів може бути пошук економічних альтернатив та розширення варіантів, доступних для сільського населення. Модель децентралізації має на меті полегшити умови для перерозподілу людських і фінансових ресурсів у сільській місцевості та в їх межах – для найбільш вразливих верств населення. Це означає визнання, що «інвестиції в сталий розвиток сільськогосподарського потенціалу, лісів та риболовлі в довгостроковій перспективі коштуватимуть набагато дешевше, ніж вирішення соціальних проблем, спричинених недостатнім розвитком сільської місцевості». Також слід враховувати ризики, які спотворюють децентралізацію. Саме з огляду на ці ризики є очевидною потреба докладати особливих зусиль для створення та зміцнення асоціацій, які представляють усе сільське населення і роль яких мала б слугувати ланкою для діалогу між державою та іншими партнерами з питань сільського розвитку.

Перспективи подальших розвідок. Подальші дослідження вбачаються в аналізі процесів децентралізації у сільських громадах та оцінюванні заходів щодо усунення ризиків впливу негативних чинників на сільський розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019 року: стат.зб. / Держ.комітет статистики України. Київ. 2019. С.5. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/06/zb_chnn2019.pdf
2. Соціально-економічний розвиток України за 2019 рік: стат.зб. / Держ.комітет статистики України. Київ. 2019. С.4,16. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/infografika/2020/soc_ek_r_Ukr/soc_ek_r_Ukr_2019.pdf
3. Економічна активність населення України 2018 рік: стат.зб. / Держ.комітет статистики України. Київ. 2019. С.32. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf
4. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні : наукова доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М. Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра

- екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2015. – 70 с.
5. Газуда Л. М., Ерфан В. Й., Газуда С. М. Сільський розвиток регіону: монографія Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А. М., 2015. – 250 с.
 6. Кононенко М., "Науково методологічні засади збалансованого сільського розвитку: розв'язання глобальних проблем на локальному рівні АГРОСВІТ № 13, 2018, стр.49-56 URL: http://www.agrosvit.info/pdf/13_2018/8.pdf.
 7. Гоголь Т.В. Пріоритети Спільної аграрної політики ЄС та їх адаптація до умов регіонального розвитку України. *Державне управління: теорія та практика*. 2011/2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Gogol.pdf>
 8. Аналітичний звіт. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати четвертої хвилі соціологічного дослідження. КМІС, 2019, URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20191103_decentralisation/decentr_ukr.pdf
 9. *Andreas Kyriacou and Oriol Roca-Sagalés, [Fiscal and political decentralization and government quality](#), *Environment and Planning C: Government and Policy*, 2011, **29**, (2), 204-223*
 10. Fisman Raymond and Gatti, Roberta, Decentralization and Corruption: Evidence Across Countries. World Bank Policy Research Working Paper, February 2000, No. 2290. URL: <https://ssrn.com/abstract=629144>

ANNOTATION

Guba Marina. Associate Professor, Department of Public Administration and Local Self-Government, Kherson National Technical University, PhD in Economics, associate professor

Kartashova Olga. Associate Professor of the Department of Public Administration and Administration, SHEE «Kherson State Agrarian University», PhD in Economics

Olenkovskaya Larisa. Associate Professor, Department of Public Administration and Local Self-Government, Kherson National Technical University, PhD in Public Administration, Associate Professor

RURAL DEVELOPMENT IN THE DECENTRALIZATION REFORM SYSTEM

The development of rural areas encompasses a certain range of social relations that make up a single system of state formation. The reform of decentralization of powers in Ukraine has created the preconditions for the

independent development of territories. The question of the impact of decentralization on the development of rural areas, which require in-depth disclosure of public policy content and ways of minimizing its inherent risks in implementation, remain under-explored. The purpose of the study is to determine the impact of decentralization on rural development and to summarize world experience to adapt it in Ukraine. In the scientific use of the term "rural development" more dynamically links the progress of rural areas to the human factor and the rural environment. The experience of the implementation of the CAP of the EU shows that the transition to rural development policy is a response to the increasing external pressure on rural communities, exerted by globalization and competition for natural resources both internally and externally. Today, there is a growing consensus that the rural sector plays a crucial, decisive role in achieving food security goals, poverty reduction and strengthening natural resource management, and the development of regions in general. It is obvious that decentralization can increase the effectiveness of actions aimed at rural development. For effective change, an institutional mechanism needs to be put in place to enable this consensus to be transformed into sustainable rural development. For this, decentralization must be a common process that covers all forms of public administration. Decentralization risk management policies should include an assessment of current processes and facilitate the development of a more adequate model of converting decentralization into a rural development tool. In view of these risks, it is clear that special efforts are needed to create and strengthen associations that represent the entire rural population, whose role should serve as a link for dialogue between the state and other rural development partners.

Key words: rural development, decentralization, risks of decentralization, public policy.

References:

1. Chiselnist nayavnogo naselennya Ukrayini na 1 sichnya 2019 roku: stat.zb. Derzh.komitet statiki Ukrayini. Kiyiv. 2019. S.5. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/06/zb_chnn2019.pdf
2. Socialno-ekonomichnij rozvitok Ukrayiniza 2019 rik: stat.zb. Derzh.komitet statiki Ukrayini. Kiyiv. 2019. S.4,16. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/infografika/2020/soc_ek_r_Ukr/soc_ek_r_Ukr_2019.pdf
3. Ekonomichna aktivnist naselennya Ukrayini 2018 rik: stat.zb. Derzh.komitet statiki Ukrayini. Kiyiv. 2019. S.32. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf
4. Politika silskogo rozvitku na bazi gromad v Ukrayini: naukova dopovid. NAN Ukrayini, DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrayini». K., 2015. 70 s.
5. L. M. Gazuda, V. J. Erfan, S. M. Gazuda. Silskij rozvitok regionu: monografiya Uzhgorod: Vidavnictvo FOP Sabov A. M., 2015. 250 s.
6. M. Kononenko, "Naukovo metodologichni zasadi zbalansovanogo silskogo rozvitku: rozv'yazannya globalnih problem na lokalnomu rivni AGROSVIT No 13, 2018, str.49-56 URL: http://www.agrosvit.info/pdf/13_2018/8.pdf.
7. Gogol T.V., Prioriteti Spilnoyi agrarnoyi politiki YeS ta yih adaptaciya do umov regionalnogo rozvitku Ukrayini. Derzhavne upravlinnya: teoriya ta praktika. 2011/2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Gogol.pdf>
8. Analytichnij zvit. Decentralizaciya ta reforma misceвого samovryaduvannya: rezultati chetvertoyi hvili sociologichnogo doslidzhennya. KMIS, 2019, URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20191103_decentralisation/decentr_ukr.pdf

9. Andreas Kyriacou and Oriol Roca-Sagales, Fiscal and political decentralization and government quality, *Environment and Planning C: Government and Policy*, 2011, 29, (2), 204-223

10. Fisman, Raymond and Gatti, Roberta, Decentralization and Corruption: Evidence Across Countries. *World Bank Policy Research Working Paper*, February 2000, No. 2290. URL: <https://ssrn.com/abstract=629144>